

UMJETNIK I DONATOR BOGDAN BOGDANOVIĆ: SKICE SPOMENIKA "CVIJET" U JAVNOJ USTANOVI SPOMEN-PODRUČJE JASENOVAC

IM 55, 2024.
TEMA BROJA
TOPIC OF THIS VOLUME

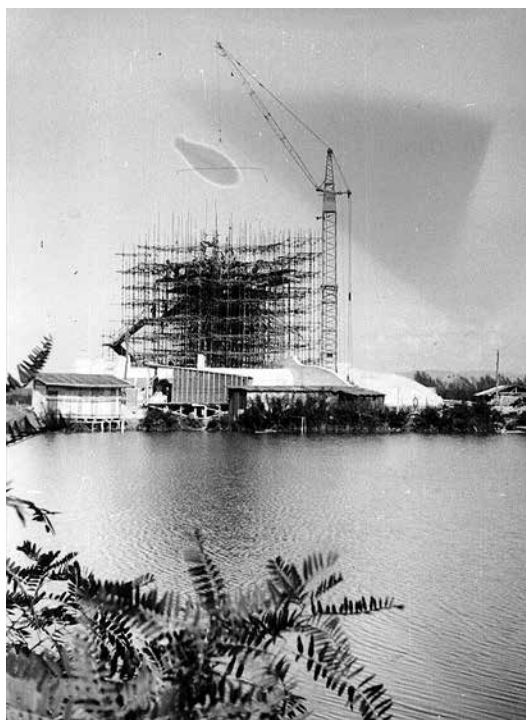
MARTINA BAREŠIĆ □ Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac

Uvod. Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac (dalje u tekstu: JUSP Jasenovac) u svojoj muzejskoj djelatnosti prikuplja, stručno obrađuje i prezentira muzejsku i arhivsku građu o ustaškome koncentracijskom logoru Jasenovac. Stoga su zbirke Memorijalnog muzeja Jasenovac najvećim dijelom nastale arheološkim iskopavanjima i terenskim radom te dobivanjem darova od pojedinaca koji su preživjeli logor Jasenovac ili od članova obitelji žrtava. Dio građe ušao je u zbirke i otkupom. Tako su formirane ove povijesno-memorijalne zbirke: Zbirka dokumenata, Zbirka predmeta i Zbirka fotografija.

Osim toga, JUSP Jasenovac vodi brigu o spomeničkim prostorima i spomen-obilježjima na lokalitetima bivšeg logora koji su inventarizirani u Zbirci umjetnina. Zbirka obuhvaća deset umjetničkih izvedaba koje su dio Spomen-područja Jasenovac. To su: spomenik *Cvijet* autora Bogdana Bogdanovića, spomenici na lokalitetima bivših logora, spomen-ploče postavljene ispod memorijalnog drveća te slike, grafike i skulpture. Najpoznatije spomen-obilježje svakako je spomenik *Cvijet* autora Bogdana Bogdanovića koji dominira prostorom bivšeg logora III Ciglane, najvećeg logora u kompleksu jasenovačkog sustava logora. Upravo je Bogdan Bogdanović donacijom više stotina skica spomenika u JUSP-u Jasenovac utjecao na stvaranje još jedne umjetničke zbirke Memorijalnog muzeja Jasenovac – zbirke naziva Donacija Bogdana Bogdanovića.

Bogdan Bogdanović i spomenik *Cvijet*

Bogdan Bogdanović bio je arhitekt, umjetnik i filozof, rođen 20. kolovoza 1922. u Beogradu. Drugi svjetski rat zatekao ga je na studiju na Tehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu te je 1944. godine prekinuo školovanje i pridružio se partizanima. Nakon što je u veljači 1945. ranjen u borbi u istočnoj Bosni, demobiliziran je u čin poručnika. Nakon rata nastavio je studij i 1950. diplomirao na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, gdje je nastavio raditi. Od 1970. bio je dekan Arhitektonskog fakulteta, a iste godine postao je i član Srpske akademije nauka i umetnosti, iz koje se iščlanio 1981. godine. Od 1982. do 1986. bio je gradonačelnik Beograda. Iako se Bogdan 1987. godine povukao iz političkog života, oštro se i javno suprotstavio nacionalističkoj politici Slo-

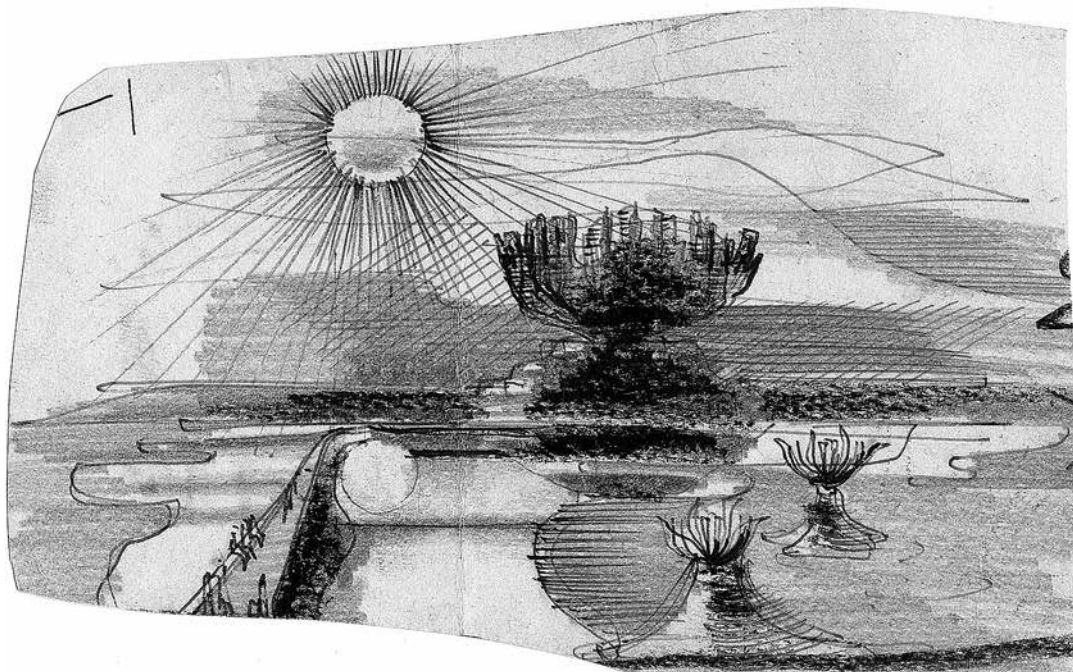

sl.1. Izgradnja spomenika. Snimljeno 1965. godine, 745: JSV-DMZ-30/07.

bodana Miloševića, nakon čega je uslijedilo razdoblje zastrašivanja Bogdana i njegove supruge Ksenije Bogdanović. Početkom 1990-ih istjeran je iz atelijera i alternativne škole Mali Popović pokraj Beograda, a zaredali su i pokušaji upada u Bogdanovićev stan, pozivi na linč i ispisivanje kleveta po stubištu zgrade u kojoj je bračni par živio. Od 7. prosinca 1993. Bogdanović je sa suprugom živio u egzilu u Beču, a 2002. godine od austrijske je vlade dobio nagradu za životno djelo za znanost i umjetnost. Preminuo je u Beču 18. lipnja 2010. godine u 87. godini. Od 1950-ih do 1980-ih Bogdan Bogdanović izradio je brojna spomenička i memorijalna rješenja realizirana diljem Jugoslavije, među ostalim u Prilepu, Beogradu, Mostaru, Vukovaru, Jasenovcu.¹

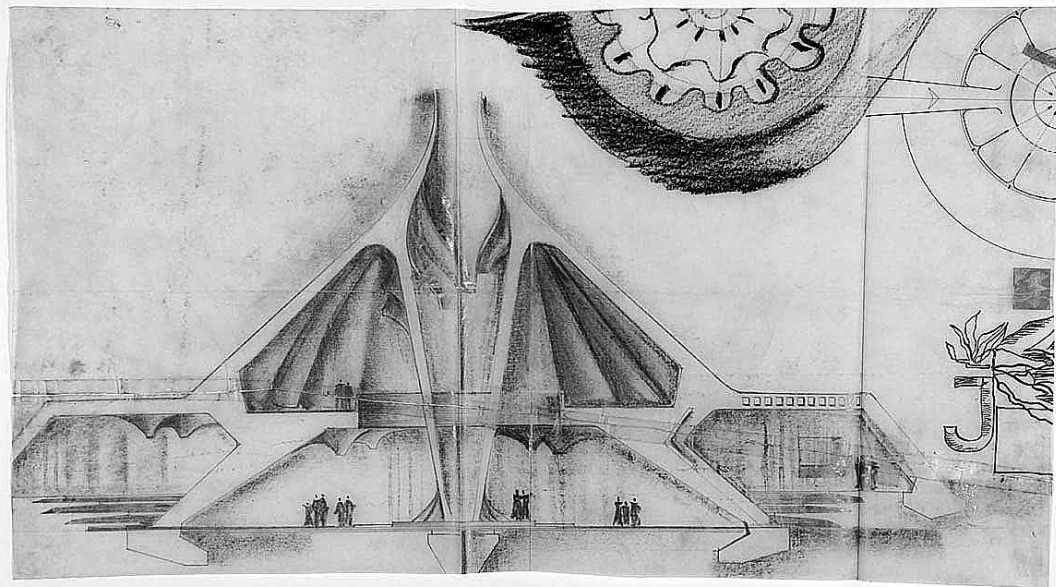
Prostor koncentracijskog logora Jasenovac u godinama nakon završetka Drugoga svjetskog rata ostao je neobilježen, pa je tek 1952. osnovan Inicijativni odbor za gradnju spomenika žrtvama fašizma u samome mjestu Jasenovac. U jednom dopisu Odbora navodi se: „(...) Ovim svijetlim žrtvama, u našoj povijesti, do danas nije

1 Nataša Jovičić i Tea Benčić Rimay, ur., *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića* (Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac, 2009.), 185; JUSP Jasenovac, „Bogdan Bogdanović”, <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9386> (pristupljeno 11. lipnja 2024.).

sl.2. Skica spomeničkog područja, 7. desetljeće 20. stoljeća. Papir, crna i crvena tinta, olovka, crni pastel. Donacija Bogdan Bogdanović, 745: JSV 91/11 BB.

sl.3. Crtež muzeja-kripte za Spomen-područje Jasenovac, 7. desetljeće 20. stoljeća. Paus-papir, crni tuš, crni pastel, olovka. Donacija Bogdan Bogdanović, 745: JSV 31/11 BB.

dan neki vidan spomenik. Obzirom na njihove svijetle žrtve, koje pokoljenja ne smiju nikada zaboraviti, donijeli smo zaključak da se na bivšem logoru izradi jedan monumentalni spomenik s međunarodnim parkom oko njega.² Osam godina nakon toga, u rujnu 1960. godine, Centralni odbor SUBNOR-a Jugoslavije raspisao je zatvoreni natječaj za obilježavanje kompleksa logora u Jasenovcu. Na osnovi priloženih skica prihvaćena je ideja beogradskog arhitekta Bogdana Bogdanovića.³

Tijekom rada na skicama spomenika Bogdanoviću je ponuđeno da se upozna s iscrpnom građom vezanom za koncentracijski logor Jasenovac: dokumentima, zapisnicima, eksplicitnim fotografijama zločina i svjedočan-

stvima preživjelih logoraša, no on je to odbio.⁴ Svoju konačnu izvedbu *Cvijeta* utemeljio je na ideji „pročišćenja” prostora: „Težina latica sabirala se u idealnu vertikalnu osovinu koja se kroz peteljku spuštala u kriptu, pa je kroz njen središnji stub, baš kao kod megalitskih krugova, prodirala u betonski korijen građevine. Izvana vidljive simboličke aluzije prenosile su se i na nevidljivu unutrašnju strukturu kozmičke biljke koja svojom krunom dotiče nebo, a korijenom dopire do donjeg svijeta.”⁵

Bogdanovićev rad na skicama spomenika i krajobraznoj arhitekturi spomeničkog prostora trajao je gotovo četiri godine, da bi 1964. godine započela gradnja spomenika. Rad je nadgledao autor spomenika, a izvođenje

2 Heike Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.), 197.

3 Isto, 228.

4 Bogdan Bogdanović, *Ukleti neimar* (Split: *Feral Tribune*, 2001.), 138.

5 Isto, 162.

sl.4. Bogdan Bogdanović tijekom posjeta Spomen-području Jasenovac. Snimljeno 2002. godine, 745: JSV SPJ-DMZ 319/15.

radova bilo je u nadležnosti Građevnog poduzeća Novska. Spomenik *Cvijet* dio je fundusa JUSP-a Jasenovac, a uveden je u računalnu bazu M++, u Zbirku umjetnina pod inventarnim brojem 745.JSV-1/10 U.

Donacija skica spomenika *Cvijet*

Priča o donaciji skica spomenika *Cvijet* pokrenuta je dolaskom Nataše Jovićić na mjesto ravnateljice JUSP-a Jasenovac 2002. godine. Kako ona sama piše u knjizi razgovora s Bogdanom Bogdanovićem, jedan od prvih izazova koji si je postavila kao nova ravnateljica JUSP-a Jasenovac bilo je uspostavljanje veze s Bogdanom.⁶ Time je započela njihova suradnja, koja je rezultirala bitnim poboljšanjima u radu JUSP-a Jasenovac, ali i prijateljstvom koje je trajalo sve do smrti Bogdana Bogdanovića 2010. godine. Pregovori o donaciji skica započeli su u svibnju 2002. odlaskom Nataše Jovićić u Beč, da bi u vremenu od 12. do 18. kolovoza 2002. Nataša Jovićić i Bogdan Bogdanović otišli u Beograd po skice. Primopredaja skica obavljena je diplomatskim putem.⁷ U pregovorima o primopredaji donacije sudjelovao je i tadašnji ministar kulture Antun Vujčić, koji je Bogdanu Bogdanoviću zahvalio na toj vrijednoj i važnoj donaciji. Osim toga, te iste, 2002. godine predložen je projekt sanacije spomenika *Cvijet* i na tim je sastancima sudjelovao i Bogdan Bogdanović. Uoči sanacije spomenika 2004. navedena je donacija skica uvelike smanjila troškove istraživanja i građevinskih radova na spomeniku.⁸

Uvidom u skice spomenika *Cvijet* i skice idejnog rješenja spomeničkog prostora može se pratiti način na koji je evoluirala ideja o spomeniku žrtvama koncentracijskog logora Jasenovac. Zbirka obuhvaća i skice koje je Bogdanović počeo raditi 1959. godine za natječaj Centralnog odbora SUBNOR-a Jugoslavije, a u kojima se razmatrala gradnja većeg broja betonskih cvjetova, što bi zapravo bile markacije određenih lokacija na prostoru bivšeg logora na kojemu se u to vrijeme više nisu nalazili nikakvi fizički ostatci. Zbog visokih troškova građevinskih i hidrotehničkih radova od te se ideje na kraju odustalo.⁹

Jedna od zamisli Bogdana Bogdanovića za Spomen-područje Jasenovac bila je kriptna (podzemna građevina) s više etaža u kojoj bi bio smješten memorijalni muzej.

U konačnom projektu kriptna je smanjena i postala je dio spomenika *Cvijet*, a muzej je smješten u zasebnoj zgradi koju je projektirao Petar Vovk. U posljednjoj fazi skiciranja spomenika (1963. godine) i nakon dovršenih krajobraznih skica spomeničkog prostora u kojima se potpuno odustalo od manjih betonskih cvjetova i prihvatilo rješenje obilježavanja lokacija na području bivšeg logora zemljanim humcima, Bogdanović se fokusirao na konačan izgled *Cvijeta*: „Redukovanje skupih pejzažnih intervencija bio je nedrag, pa i tužan, ali relativno lakši deo posla. Mnogo je teže išlo sa završnim uobličavanjem samog cveta. U ono vreme, pre kompjuterskih simulacija, analiziranje skrivene geometrije cvetova – u pitanju su bile stotine slučajeva – predstavljalo je ropski crtački posao.”¹⁰

6 Nataša Jovićić i Bogdan Bogdanović, *Apsolutno paf: razgovori* (Zagreb: Meandar, 2002.), 6-7.

7 Izvještaji sa stručnih/službenih putovanja, JUSP Jasenovac, Ur.br. 129/02.

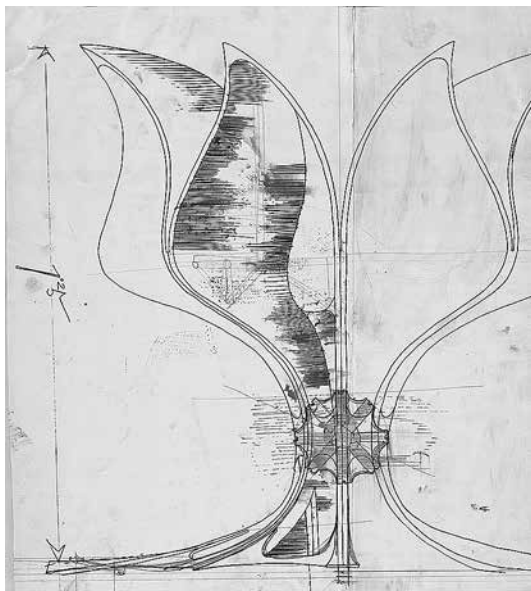
8 Dopis pomoćnici ministra mr. sc. Branki Šulc, JUSP Jasenovac, Ur.br. 200/02.

9 Bogdanović, *Ukleti neimar*, 160.

10 Isto, 161.

sl.5. Crtež spomenika – *Cvijeta*, 7. desetljeće 20. stoljeća. Crni tuš, crna i crvena tinta i olovka na papiru. Donacija Bogdan Bogdanović, 745: JSV 278/13 BB.

sl.6. Jedna od skica posuđenih za izložbu *Toward a Concrete Utopia/Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980*. Idejno rješenje za Spomen-područje Jasenovac, 7. desetljeće 20. stoljeća. Paus-papir, crni tuš, olovka. Donacija Bogdan Bogdanović, 745:JSV 8/11 BB.

Inventarizacija skica u program M++ započela je 2011. godine, a sve je darovane skice, njih 282, do 2013. godine inventarizirala i digitalizirala tadašnja kustosica zbirke Maja Kučan.

Sve su skice nacrtane na papiru različitim materijalima: olovkom, tušem, flomasterom, olovkama u boji. Dimenzije skica također variraju – u zbirci možemo naći skice nastale na malim komadićima kartonskog papira, ali i skice nacrtane na iznimno velikim i nepravilnim formatima papira.

Muzeološki potencijal zbirke Donacija Bogdana Bogdanovića

Zbirka Donacija Bogdana Bogdanovića vrlo je brzo postala jedna od relevantnijih zbirki JUSP-a Jasenovac u smislu upotrebe građe za publiciranje i izložbene djelatnosti za potrebe djelatnika i vanjskih korisnika. Skice spomenika *Cvijet* prvi su put objavljene u publikaciji *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića* autorica Nataše Jovičić i Tee Benčić Rimay 2009. godine. Osim skica, u publikaciji su objavljeni i tekstovi iz raznih djela Bogdana Bogdanovića koji se bave spomenikom *Cvijet* te prateći tekstovi dviju autorica. Prema evidenciji zahtjeva za uvid u građu, zbirka Donacija Bogdana Bogdanovića više je puta korištena za izradu diplomskih radova, jednoga doktorskog rada i brojnih projekata. Jedan od takvih projekata je *Mapping monuments and Memory across the former Yugoslavia*, koji je 2015. godine pokrenuo Brown Institute for Media Innovation, a bavio se istraživanjem, dokumentiranjem, mapiranjem i 3D modeliranjem spomenika s područja bivše Jugoslavije.¹¹

Ovdje svakako treba istaknuti prestižnu međunarodnu nagradu *Carlo Scarpa per il Giardino* koju je 2007. godine talijanska fondacija Benetton Studi Ricerche, dodijelila Spomen-području Jasenovac i arhitektu Bogdanu Bogdanoviću. Bogdanović je nagradu primio u 85. godini života za najbolje arhitektonsko i umjetničko oblikovanje prostora.¹²

Velika retrospektivna izložba *Bogdan Bogdanović / Ukleti neimar*, nazvana po naslovu Bogdanovićevih memoara, prvi je put predstavljena javnosti 2009. godine u Centru za arhitekturu u Beču, zatim 2011. u Muzeju grada Beograda te u listopadu 2012. u Zagrebu, u Glip-toteci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Kustosi zagrebačke izložbe bili su Sonja Leboš i Ivan Ristić, a kustosica Maja Kučan surađivala je u odabiru skica iz zbirke Donacija Bogdan Bogdanović.¹³ Izložba je do 2016. godine gostovala u brojnim hrvatskim gradovima: Splitu, Puli, Osijeku, Vukovaru i Dubrovniku.

Prva međunarodna izložba koja se bavila temom skica spomenika *Cvijet* i idejnog rješenja Spomen-područja Jasenovac postavljena je 27. siječnja 2013. u Ikona galeriji u Veneciji u povodu Dana sjećanja na holokaust.¹⁴ Javnost je tada imala priliku vidjeti 22 skice iz zbirke Donacija Bogdana Bogdanovića. Autorica stručne koncepcije i likovnog postava bila je Živa Kraus, direktorica galerije Ikona.

Dio skica iz donatorske zbirke prikazan je 2016. godine na izložbi *50 godina Cvijeta Bogdana Bogdanovića*. Izložba je bila postavljena na modulima smještenim na prilazu Memorijalnog muzeju Jasenovac u povodu 50. obljetnice svečanog otvorenja spomenika *Cvijet*, a autori izložbe bili su kustosi Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac Andriana Benčić, Đorđe Mihovilović, Ivo Pejaković i Ines Sogonić.¹⁵

Izložba koja je imala veliki međunarodni odjek bavila se temom jugoslavenske arhitekture u razdoblju 1948. – 1980. Otvorena u srpnju 2018. u Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku, izložba *Toward a Concrete*

¹¹ The Brown Institute for Media Innovation, „Mapping Monuments and Memory 2015-2016”, <https://brown.columbia.edu/portfolio/mapping-monuments-and-memory/> (pristupljeno 14. lipnja 2024.).

¹² Veleposlanstvo Republike Hrvatske u Talijanskoj Republici, „Jasenovac”, <https://mvep.gov.hr/vijesti-120213/jasenovac/169939> (pristupljeno 15. lipnja 2024.).

¹³ Ana Kršinić Lozica, „Janusovo lice ukletog neimara”, *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj* 9, br. 3/4, (2012): 44-47.

¹⁴ JUSP Jasenovac, „U Ikona galeriji u Veneciji otvorena izložba crteža jasenovačkog spomenika *Cvijet* Bogdana Bogdanovića”, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8044> (pristupljeno 15. lipnja 2024.).

¹⁵ JUSP Jasenovac, „Izložba 50 godina *Cvijeta* Bogdana Bogdanovića”, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8712> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).

Utopia / Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980 stavila je naglasak na urbanizaciju, konzumerizam i memorijalizaciju u jugoslavenskom društvu. Na izložbi je prikazano više od 400 crteža, maketa, fotografija i filmova iz niza arhivskih i muzejskih ustanova te obiteljskih zbirki.¹⁶ Za tu priliku Muzeju moderne umjetnosti u New Yorku posuđena su tri crteža iz zbirke Donacija Bogdan Bogdanović.

Retrospektivna izložba *Bogdan Bogdanović – Misli i snovi* autorice Nataše Jović otvorena je 18. lipnja 2019. u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu, a njome je prikazano manje poznato stvaralaštvo i politički angažman Bogdana Bogdanovića. Izložba je nastala na temelju donacije Arhiva Bogdana Bogdanovića, odnosno Anice i Mafreda Matzke te Borisa Podrecca iz Beča gradu Zagrebu. Tom je prilikom JUSP Jasenovac posudio MSU-u sedam crteža iz donatorske zbirke.¹⁷

Tematizacijom jugoslavenske spomeničke baštine bavila se i izložba *Arhitektura. Skulptura. Sjećanje. Umjetnost spomenika Jugoslavije 1945. – 1991.*, postavljena u Muzeju-Museo Lapidarium u Novigradu tijekom srpnja 2021. godine.¹⁸ Za izložbu je posuđeno osam crteža iz Donacije Bogdan Bogdanović.

Umjesto zaključka. Prikupljanje građe jedno je od glavnih poslanja muzeja, a upravo su velike donacije kao ova Bogdana Bogdanovića iznimno važne za proširivanje muzejskog fundusa. U ovom je primjeru riječ o daru samog autora spomenika instituciji koja čuva sjećanje na žrtve koncentracijskog logora Jasenovac. Upravo je njima spomenik posvećen. Donacija skica spomenika *Cvijet* svjedoči o povjerenju donatora da će se JUSP Jasenovac odgovorno brinuti o njima i stručno ih prezentirati javnosti. Može se zaključiti da je ustanova u svom dosadašnjem radu opravdala povjerenje Bogdana Bogdanovića, o čemu svjedoči potpuno digitalizirana zbirka dostupna korisnicima na zahtjev te brojne posudbe za potrebe izložbene djelatnosti na nacionalnoj i međunarodnoj razini, a ta će se praksa nastaviti i u budućnosti.

LITERATURA

1. Bogdanović, Bogdan. *Ukleti neimar*. Split: Feral Tribune, 2001.
2. Dopis pomoćnici ministra mr. sc. Branki Šulc. JUSP Jasenovac. Ur.br. 200/02.
3. Izvještaji sa stručnih/slужbenih putovanja. JUSP Jasenovac. Ur.br. 129/02.
4. Jović, Nataša i Bogdanović, Bogdan. *Apsolutno paf: razgovori*. Zagreb: Meandar, 2002.
5. Jović, Nataša i Tea Benčić Rimay, ur. *Geneza cvijeta Bogdana Bogdanovića*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 2009.
6. Karge, Heike. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.
7. Kršinić Lozica, Ana. „Janusovo lice ukletog neimara”. *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj* 9, br. 3/4 (2012): 44–47.

MREŽNI IZVORI

1. Grad Zagreb. „Izložba *Bogdan Bogdanović – Misli i snovi*”. <https://zagreb.hr/hr/izlozba-bogdan-bogdanovic-misli-i-snovi/145491> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).
2. Istarsko povijesno društvo – Società Storica Istriana. „Izložba *Arhitektura. Skulptura. Sjećanje. Umjetnost spomenika Jugoslavije 1945. – 1991.* u Novigradu”. <https://ipd-ssi.hr/2021/07/10/izlozba-arhitektura-skulptura-sjecanje-umjetnost-spomenika-jugoslavije-1945-1991-u-novigradu/> (pristupljeno 17. lipnja 2024.).
3. JUSP Jasenovac. „Bogdan Bogdanović”. <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9386> (pristupljeno 11. lipnja 2024.).
4. JUSP Jasenovac. „U Ikona galeriji u Veneciji otvorena izložba crteža jasenovačkog spomenika *Cvijet* Bogdana Bogdanovića”. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8044> (pristupljeno 15. lipnja 2024.).
5. JUSP Jasenovac. „Izložba *50 godina Cvijeta Bogdana Bogdanovića*”. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=8712> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).
6. MoMA. „Toward a Concrete Utopia – Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980”. <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).
7. The Brown Institute for Media Innovation. „Mapping Monuments and Memory 2015 – 2016”. <https://brown.columbia.edu/portfolio/mapping-monuments-and-memory/> (pristupljeno 14. lipnja 2024.).
8. Veleposlanstvo Republike Hrvatske u Talijanskoj Republici. „Jasenovac”. <https://mvcp.gov.hr/vijesti-120213/jasenovac/169939> (pristupljeno 15. lipnja 2024.).

Primljeno: 27 lipnja 2024.

ARTIST AND DONOR BOGDAN BOGDANOVIĆ: SKETCHES OF THE MONUMENT *CVIJET* [FLOWER] IN THE JASENOVAC MEMORIAL AREA PUBLIC INSTITUTION

The Jasenovac Memorial Area Public Institution together with the Memorial Museum was founded in 1968. In its museum work the Institution endeavours to assemble for its collection personal objects, documents and photographs that belonged to both those internees who survived the ordeal in the camps of Jasenovac and Stara Gradiška and those that did not; in addition it aims to encourage survivors and family members of the victims to leave a written or audio-visual record of their story. Also included into heritage documents and material are monuments of culture that do very much represent the past of some milieu with its social changes.

Not to be omitted in the work of Jasenovac Memorial Area is the story of the monument *Flower* by Bogdan Bogdanović put up in the area of the former Camp 3, Jasenovac Brickworks, officially presented to the public in 1966.

Bogdan Bogdanović himself in 2002 enriched the holdings of the Jasenovac Memorial Museum with the donation of a large number of sketches of the memorial area and the monument *Flower*.

sl.7. Izložba *50 godina Cvijeta Bogdana Bogdanovića* na prilazu Memorijalnemu muzeju Jasenovac. Fotografirala Ines Sogonić (ožujak 2017.).

sl.8. Vitrina sa skicama spomenika *Cvijet* na izložbi *Arhitektura. Skulptura. Sjećanje. Umjetnost spomenika Jugoslavije 1945. – 1991.* Muzeju-Museo Lapidarium, Novigrad-Cittanova. Fotografirao Marko Šorgo (srpanj 2021.).

16 MoMA, „Toward a Concrete Utopia – Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980”, <https://www.moma.org/calendar/exhibitions/3931> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).

17 Grad Zagreb, „Izložba *Bogdan Bogdanović – Misli i snovi*”, <https://zagreb.hr/hr/izlozba-bogdan-bogdanovic-misli-i-snovi/145491> (pristupljeno 16. lipnja 2024.).

18 Istarsko povijesno društvo – Società Storica Istriana, „Izložba *Arhitektura. Skulptura. Sjećanje. Umjetnost spomenika Jugoslavije 1945. – 1991.* u Novigradu”, <https://ipd-ssi.hr/2021/07/10/izlozba-arhitektura-skulptura-sjecanje-umjetnost-spomenika-jugoslavije-1945-1991-u-novigradu/> (pristupljeno 17. lipnja 2024.).